فصلنامه پژوهش های مدیریت در جهان اسلام

شماره مجوز: ۸۵۴۹۵ شماره استاندارد بین المللی: ۶۰۹۴-۲۶۷۶ شماره بیست و دوم (بهار ۱۴۰۴)

اثر آموزش سواد رسانه‌ای و تفکر نقاد بر کاهش باورپذیری اخبار جعلی و افزایش عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان

(تاریخ ارسال ۱۴۰۴/۰۲/۱۹ تاریخ پذیرش ۱۴۰۴/۰۳/۰۲)

لیلا سلیمی مژگان کریمی سیمین طلا اسدی

چکیده

گسترش شبکه‌های اجتماعی و دسترسی دائمی دانش‌آموزان به محتوای آنلاین، محیط یادگیری را به زیست‌بومی تبدیل کرده است که در آن «اطلاعات درست» و «اطلاعات نادرست» به‌صورت هم‌زمان گردش می‌کند. در چنین شرایطی، باورپذیری اخبار جعلی می‌تواند به شکل‌گیری برداشت‌های غلط، اضطراب شناختی، تصمیم‌گیری‌های هیجانی و در نهایت تضعیف تمرکز و کیفیت یادگیری منجر شود. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و با تکیه بر شواهد پژوهشی داخلی و بین‌المللی، سازوکارهای اثرگذاری آموزش سواد رسانه‌ای و تفکر نقاد را بر کاهش باورپذیری اخبار جعلی و ارتقای عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان تبیین می‌کند و سپس یک چارچوب روش‌شناختی پیشنهادی برای آزمون تجربی این روابط ارائه می‌دهد. بر اساس ادبیات موجود، آموزش سواد رسانه‌ای می‌تواند توانایی ارزیابی منبع، تشخیص نشانه‌های دستکاری محتوا و قضاوت مبتنی بر شواهد را تقویت کند؛ همچنین آموزش تفکر نقاد، با ارتقای استانداردهای استدلال و کاهش اتکا به قضاوت‌های شهودی، احتمال پذیرش اطلاعات نادرست را کاهش می‌دهد. شواهد مطالعات آزمایشی نشان می‌دهد مداخلات سواد رسانه‌ای می‌تواند توان تشخیص کلی محتوای نادرست را بهبود دهد و اثر آن صرفاً محدود به یک خبر خاص نباشد .از سوی دیگر، پژوهش‌های مرتبط با تفکر نقاد نشان می‌دهد آموزش‌های هدفمند می‌تواند اثر مثبت معناداری بر مهارت‌های تفکر نقاد داشته باشد که از منظر آموزشی قابلیت انتقال به کیفیت یادگیری و عملکرد تحصیلی را نیز تقویت می‌کند. در پایان، پیامدهای کاربردی برنامه‌درسی مدارس، تربیت معلم و سیاست‌گذاری آموزشی پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: سواد رسانه‌ای، تفکر نقاد، اخبار جعلی، باورپذیری، عملکرد تحصیلی، دانش‌آموزان، مداخله آموزشی، ارزیابی اطلاعات

مقدمه

تحول دیجیتال، مرز میان «مصرف‌کننده» و «تولیدکننده» محتوا را از میان برداشته و هر کاربر می‌تواند در جایگاه نشر، بازنشر و تفسیر خبر قرار گیرد. این تغییر، در کنار مزایای آموزشی، زمینه را برای انتشار گسترده اطلاعات نادرست و اخبار جعلی فراهم کرده است. گزارش‌های مربوط به ارزیابی منابع دیجیتال نشان می‌دهد بسیاری از نوجوانان و دانش‌آموزان در تشخیص اعتبار منبع، تفکیک تبلیغ از خبر، و ارزیابی شواهد دچار ضعف هستند .از سوی دیگر، در ادبیات جهانی، «سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی» به‌عنوان مجموعه‌ای از شایستگی‌ها برای دسترسی، تحلیل، ارزیابی، تولید و مشارکت مسئولانه در محیط رسانه‌ای معرفی می‌شود و برای آن چارچوب‌های آموزشی رسمی پیشنهاد شده است .

در ایران نیز بحث سواد رسانه‌ای در پیوند با اهداف تربیتی و اسناد بالادستی آموزش‌وپرورش مطرح شده و بر ضرورت تدوین برنامه‌ای منسجم در سطح مدارس تأکید شده است.

با توجه به این زمینه، پرسش اصلی این مقاله آن است که آموزش سواد رسانه‌ای و تفکر نقاد چگونه و از چه مسیرهایی می‌تواند باورپذیری اخبار جعلی را در دانش‌آموزان کاهش دهد و هم‌زمان عملکرد تحصیلی آنان را ارتقا بخشد.

بخش اول: مبانی نظری و چارچوب مفهومی

بند اول: مفهوم و مؤلفه‌های سواد رسانه‌ای

سواد رسانه‌ای در معنای آموزشی خود، مجموعه‌ای از دانش، نگرش و مهارت‌ها برای فهم کارکرد رسانه، تحلیل پیام، ارزیابی اعتبار، و مشارکت مسئولانه در محیط ارتباطی است. در چارچوب‌های بین‌المللی، سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی به‌صورت یک شایستگی ترکیبی تعریف

می‌شود که از «سواد اطلاعاتی» و «سواد رسانه‌ای» تشکیل شده و برای آن ماژول‌های آموزشی و شایستگی‌های قابل آموزش پیشنهاد شده است.

در ادبیات فارسی نیز بر تمایز میان «آموزش رسانه‌ای» و «سواد رسانه‌ای» و ضرورت تولید ادبیات و معیارگذاری روشن برای این حوزه تأکید شده است.

از منظر مدرسه، سواد رسانه‌ای زمانی به کاهش باورپذیری اخبار جعلی کمک می‌کند که به مهارت‌های عملیاتی تبدیل شود؛ یعنی دانش‌آموز بتواند منبع را وارسی کند، شواهد را با منابع مستقل مقایسه کند، و نشانه‌های دستکاری مانند تیترهای هیجان‌برانگیز یا ادعاهای بدون سند را تشخیص دهد.

بند دوم: مفهوم تفکر نقاد و استانداردهای استدلال

تفکر نقاد را می‌توان توانایی قضاوت هدفمند و خودتنظیم‌گر دانست که بر تحلیل، ارزیابی و استنتاج مبتنی است. یکی از چارچوب‌های پرکاربرد در آموزش، چارچوب پل و الدر است که عناصر تفکر و استانداردهای عقلانی مانند وضوح، دقت، ارتباط، عمق و انصاف را برای ارزیابی استدلال پیشنهاد می‌کند .

نقطه کلیدی این است که اخبار جعلی غالباً از مسیر «تحریک هیجان» و «کاهش فرصت تأمل» اثر می‌گذارد؛ بنابراین تقویت عادت‌های ذهنیِ پرسش‌گری و بررسی شواهد، می‌تواند آسیب‌پذیری شناختی دانش‌آموز را کاهش دهد. یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد توان استدلال تحلیلی با تشخیص بهتر اخبار جعلی و کاهش ارزیابیِ نادرست از صحت اخبار ارتباط دارد.

بند سوم: اخبار جعلی و سازوکارهای باورپذیری

اخبار جعلی صرفاً «اطلاعات غلط» نیست، بلکه معمولاً محتوایی است که با هدف فریب، دستکاری یا جهت‌دهی تولید می‌شود و می‌تواند با شگردهایی مانند جعل منبع، تحریف داده، قاب‌بندی احساسی و تکرار در شبکه‌های اجتماعی باورپذیر شود. پژوهش‌های داخلی نیز بر پیوند سواد رسانه‌ای با باورپذیری اخبار جعلی در شبکه‌های اجتماعی تأکید کرده‌اند .

از منظر روان‌شناسی شناختی، آشنایی قبلی با یک ادعا، فشار اجتماعی، و اعتماد به «نشانه‌های سطحی» مثل تعداد بازنشر یا ظاهر حرفه‌ای یک صفحه می‌تواند جایگزین ارزیابی عمیق شود. در چنین فضایی، آموزش باید «راهبرد» بدهد نه صرفاً «اطلاعات»؛ یعنی دانش‌آموز بداند در برخورد با یک خبر، چه گام‌هایی را طی کند تا از دام ساده‌سازی و شتاب‌زدگی خارج شود.

بند چهارم: عملکرد تحصیلی و پیوند آن با مهارت‌های شناختی

عملکرد تحصیلی نتیجه برهم‌کنش عوامل متعددی است؛ از مهارت‌های شناختی و خودتنظیمی گرفته تا انگیزش و کیفیت تدریس. تفکر نقاد می‌تواند از دو مسیر به عملکرد تحصیلی کمک کند: مسیر اول بهبود فهم عمیق و جلوگیری از یادگیری سطحی، و مسیر دوم ارتقای خودنظارتی و ارزیابی کیفیت استدلال‌ها و پاسخ‌ها در تکلیف‌های درسی. شواهد فراکاوانه نشان می‌دهد مداخلات آموزشی برای تفکر نقاد به طور متوسط اثر مثبت اما معمولاً متوسطی بر مهارت‌های تفکر نقاد دارند.

در پژوهش‌های داخلی نیز رابطه تفکر انتقادی با پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان گزارش شده و از نقش آن در پیش‌بینی تغییرات پیشرفت تحصیلی سخن رفته است .

بخش دوم: بیان مسئله و ضرورت پژوهش

بند اول: صورت‌بندی مسئله در بستر مدرسه

مسئله اصلی آن است که دانش‌آموز امروز، خارج از مدرسه در معرض سیل اخبار، شایعات و روایت‌های رقابتی قرار دارد و این مواجهه فقط «اطلاعات عمومی» تولید نمی‌کند، بلکه بر سبک فکر کردن، توجه، انگیزش و حتی روابط اجتماعی او اثر می‌گذارد. اگر دانش‌آموز نتواند کیفیت خبر را ارزیابی کند، احتمال دارد درگیر باورهای نادرست شود یا به دلیل سردرگمی، نوعی بی‌اعتمادی فراگیر نسبت به منابع معتبر پیدا کند. هر دو حالت می‌تواند به کاهش تمرکز و افت کیفیت یادگیری منجر شود. از سوی دیگر، آموزش‌وپرورش در اسناد و مطالعات مرتبط با نقش رسانه بر ضرورت آموزش سواد رسانه‌ای برای تحقق اهداف تربیتی تأکید کرده است.

بند دوم: شکاف مهارتی و پیامدهای آن

شکاف اصلی، شکاف میان «دانش استفاده از ابزار دیجیتال» و «توان ارزیابی محتوای دیجیتال» است. بسیاری از دانش‌آموزان در استفاده از شبکه‌های اجتماعی توانمندند، اما در تشخیص تبلیغ پنهان، اطلاعات ساختگی، تحریف و سوگیری منبع ضعف دارند. گزارش‌های مربوط به ارزیابی اطلاعات در میان دانش‌آموزان، بر همین ناتوانی در تشخیص نشانه‌های اعتبار تأکید کرده است.

بنابراین ضرورت پژوهش حاضر در این است که با طراحی آموزشی هدفمند، هم «مقاومت شناختی در برابر خبر جعلی» تقویت شود و هم پیامدهای آموزشی آن در سطح عملکرد تحصیلی قابل مشاهده و سنجش باشد.

بخش سوم: مرور ادبیات پژوهش

بند اول: شواهد مربوط به آموزش سواد رسانه‌ای و کاهش پذیرش اطلاعات نادرست

در ادبیات بین‌المللی، مداخلات سواد رسانه‌ای به‌عنوان راهکاری مقیاس‌پذیر برای مقابله با اطلاعات نادرست مطرح شده است. یک مطالعه آزمایشی تصادفی نشان می‌دهد مداخله کوتاه سواد رسانه‌ای می‌تواند توان تمایزگذاری میان اطلاعات درست و نادرست را به صورت کلی تقویت کند و اثر آن صرفاً محدود به محتوای خاصی که بررسی شده نیست .

همچنین چارچوب‌های یونسکو برای سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی، بر آموزش مهارت‌های تحلیل پیام، ارزیابی منابع، و مشارکت مسئولانه تأکید دارد و آن را به‌عنوان شایستگی قابل نهادینه‌سازی در برنامه درسی معرفی می‌کند .

در پژوهش‌های داخلی نیز نقش سواد رسانه‌ای در کاهش باورپذیری اخبار جعلی در فضای شبکه‌های اجتماعی گزارش شده است.

بند دوم: شواهد مربوط به تفکر نقاد و تشخیص خبر جعلی

پژوهش‌های تجربی نشان می‌دهد گرایش‌ها و مهارت‌های تفکر نقاد با توان تشخیص خبر جعلی ارتباط دارد و در برخی مطالعات، تفکر نقاد حتی سهم قوی‌تری نسبت به سواد رسانه‌ای در پیش‌بینی تشخیص اخبار جعلی نشان داده است .

در سطح نظری، چارچوب‌های آموزشی تفکر نقاد مانند پل و الدر، ابزار مفهومی لازم برای تبدیل «شک» به «ارزیابی روشمند» را فراهم می‌کنند؛ یعنی دانش‌آموز به جای رد یا پذیرش فوری، بر اساس استانداردهایی مانند دقت، شفافیت و کفایت شواهد قضاوت می‌کند .

بند سوم: تفکر نقاد و عملکرد تحصیلی در پژوهش‌های داخلی و خارجی

در مطالعات داخلی، ارتباط تفکر انتقادی با پیشرفت تحصیلی گزارش شده و حتی نقش پیش‌بینی‌کنندگی آن در کنار سایر انواع تفکر بررسی شده است

در سطح فراکاوی، شواهد نشان می‌دهد آموزش تفکر نقاد می‌تواند به‌طور متوسط بهبود معناداری در مهارت‌های تفکر نقاد ایجاد کند .از منظر نظری، وقتی مهارت‌های تحلیل و ارزیابی ارتقا می‌یابد، کیفیت فهم، حل مسئله و استدلال در تکالیف درسی نیز بهبود پیدا می‌کند؛ با این حال اندازه اثر می‌تواند بسته به طول دوره، روش تدریس و تناسب با محتوای درسی تغییر کند.

بخش چهارم: روش‌شناسی پیشنهادی پژوهش

بند اول: طرح پژوهش

طرح پیشنهادی، نیمه‌آزمایشی با پیش‌آزمون و پس‌آزمون و گروه کنترل است. دو گروه هم‌تراز از دانش‌آموزان انتخاب می‌شوند. گروه آزمایش، بسته آموزشی ترکیبی سواد رسانه‌ای و تفکر نقاد را دریافت می‌کند و گروه کنترل، آموزش عادی مدرسه را ادامه می‌دهد. برای کنترل اثرات مداخله، می‌توان پیگیری کوتاه‌مدت نیز در چند هفته بعد اجرا کرد تا پایداری اثر سنجیده شود؛ این پیشنهاد با توجه به یافته‌هایی است که اثر مداخله سواد رسانه‌ای را در بازه کوتاه‌مدت نیز قابل مشاهده دانسته‌اند.

بند دوم: جامعه، نمونه و شیوه نمونه‌گیری

جامعه آماری می‌تواند دانش‌آموزان دوره متوسطه اول یا دوم در یک منطقه آموزشی باشد. نمونه‌گیری به صورت خوشه‌ای از مدارس و سپس تصادفی در سطح کلاس انجام می‌شود تا

امکان اجرای برنامه در محیط واقعی مدرسه فراهم گردد. حجم نمونه بر اساس توان آزمون آماری و تعداد متغیرها تعیین می‌شود.

بند سوم: ابزارهای اندازه‌گیری متغیرها

برای باورپذیری اخبار جعلی، می‌توان از آزمون‌های سناریومحور شامل مجموعه‌ای از تیترها و پست‌های شبیه‌سازی‌شده شبکه‌های اجتماعی استفاده کرد؛ به‌گونه‌ای که دانش‌آموز میزان «باورپذیری» و «تمایل به بازنشر» را درجه‌بندی کند. برای سنجش سواد رسانه‌ای، پرسشنامه مهارت‌های ارزیابی محتوا و منبع به همراه تکلیف عملکردی پیشنهاد می‌شود. برای تفکر نقاد، یکی از گزینه‌ها استفاده از مقیاس‌های استاندارد گرایش به تفکر نقاد و نیز تکالیف تحلیل استدلال است. در پژوهش‌های داخلی از مقیاس‌های شناخته‌شده تفکر انتقادی نیز استفاده شده است .

عملکرد تحصیلی می‌تواند با معدل یا نمره استاندارد در دروس اصلی و نیز یک آزمون پیشرفت تحصیلی همسان برای هر دو گروه سنجیده شود.

بند چهارم: بسته مداخله آموزشی

مداخله پیشنهادی در چند جلسه کلاسی طراحی می‌شود و دو محور دارد. محور اول سواد رسانه‌ای با تمرکز بر مهارت‌های تشخیص منبع، وارسی ادعا، توجه به شواهد، و شناخت شگردهای رایج در خبر جعلی. محور دوم تفکر نقاد با تمرکز بر پرسش‌گری، تشخیص فرض‌های پنهان، ارزیابی انسجام استدلال و کاربرد استانداردهای عقلانی. چارچوب‌های آموزشی معتبر برای سواد رسانه‌ای و اطلاعاتی می‌تواند به‌عنوان نقشه راه طراحی جلسات به کار رود.

برای اثربخشی بیشتر، تمرین‌ها باید به محتوای واقعی و تجربه روزمره دانش‌آموز نزدیک باشد و در عین حال، معیارهای ارزیابی شفاف ارائه شود.

بند پنجم: روش تحلیل داده‌ها

برای مقایسه گروه‌ها، تحلیل کوواریانس با کنترل پیش‌آزمون مناسب است. همچنین می‌توان از مدل‌یابی معادلات ساختاری یا رگرسیون چندگانه برای بررسی نقش میانجی‌گر یا تعدیل‌گر متغیرهایی مانند تفکر نقاد در رابطه میان سواد رسانه‌ای و باورپذیری خبر جعلی استفاده کرد. اگر داده‌ها در سطح کلاس و مدرسه خوشه‌بندی شده باشند، مدل‌های چندسطحی پیشنهاد می‌شود.

بند ششم: ملاحظات اخلاقی

اخذ رضایت آگاهانه از والدین و دانش‌آموزان، حفظ محرمانگی، و پرهیز از نمایش محتوای آسیب‌زا ضروری است. در طراحی تکالیف خبر جعلی باید از موضوعات حساس یا ترس‌آفرین برای دانش‌آموزان اجتناب شود و هدف صرفاً آموزش روش ارزیابی باشد نه القای اضطراب.

بخش پنجم: بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بند اول: تبیین سازوکار اثرگذاری آموزش ترکیبی

آموزش سواد رسانه‌ای، ابزارهای عملی برای ارزیابی خبر را فراهم می‌کند و آموزش تفکر نقاد، عادت‌های ذهنی لازم برای مکث، پرسش‌گری و سنجش استدلال را تقویت می‌کند. شواهد نشان می‌دهد هر دو مؤلفه می‌توانند توان تشخیص اخبار جعلی را تقویت کنند و تفکر نقاد، سهم معناداری در پیش‌بینی تشخیص خبر جعلی دارد.

از نظر رفتاری، انتظار می‌رود پس از مداخله، دانش‌آموزان در مواجهه با تیترهای هیجانی، کمتر به قضاوت فوری تکیه کنند و بیشتر به وارسی منبع و شواهد گرایش یابند.

بند دوم: پیامدهای آموزشی و سیاستی

در سطح مدرسه، ادغام این آموزش‌ها در برنامه درسی می‌تواند به تقویت «شایستگی‌های قرن بیست‌ویکم» کمک کند و هم‌زمان پیامدهای ملموس تحصیلی داشته باشد. پیشنهاد می‌شود به جای رویکرد مناسبتی و مقطعی، بسته‌های آموزشی کوتاه اما پیوسته طراحی شود. چارچوب‌های بین‌المللی نیز بر ارائه ماژول‌های آموزشی ساختارمند و قابل انطباق با گروه‌های سنی تأکید دارند ..

در سطح ایران نیز با توجه به تأکید بر نقش رسانه و ضرورت آموزش سواد رسانه‌ای در تحقق اهداف تربیتی، می‌توان این آموزش را در قالب درس‌های مهارتی یا پروژه‌های بین‌رشته‌ای سامان داد ..

بند سوم: محدودیت‌ها و مسیرهای پژوهشی آینده

محدودیت‌های محتمل شامل اثر معلم، تفاوت دسترسی دانش‌آموزان به اینترنت، و اثرات کوتاه‌مدت مداخله است. پژوهش‌های آینده می‌توانند ماندگاری اثر را در بازه‌های طولانی‌تر بررسی کنند، و نیز نقش متغیرهایی مانند خودتنظیمی، انگیزش تحصیلی و سوگیری‌های شناختی را در مدل تبیینی وارد سازند. همچنین پیشنهاد می‌شود از تکالیف عملکردی و داده‌های رفتاری، علاوه بر پرسشنامه، استفاده شود تا سنجش باورپذیری از سطح «گزارش فردی» فراتر رود.

منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

- «نقش سواد رسانه‌ای در کاهش اخبار جعلی و راهبردهای مقابله با تهدیدات نرم رسانه‌های خارجی در ایران(rcc.soore.ac.ir) .»
- «بررسی نقش رسانه در نظام تربیتی سند تحول بنیادین آموزش‌وپرورش: تأکید بر ضرورت آموزش سواد رسانه‌ای(qjmn.farhang.gov.ir) .»
- «نقش تفکر خلاق، تفکر تحلیلی و تفکر انتقادی در پیش‌بینی پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دوره متوسطه(sanad.iau.ir) .»
- «اثربخشی برنامه پرورش مهارت‌های تفکر بر پیشرفت تحصیلی و تفکر انتقادی دانش‌آموزان(journals.ut.ac.ir) .»
- «اثربخشی آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی بر خلاقیت تحصیلی و رضایت از تحصیل(jsied.org) .»
- «تحلیل نقش سواد رسانه‌ای در پیشگیری از گسترش اخبار جعلی و شایعات در جامعه ایران(civilica.com) .»

ب) منابع انگلیسی

- *UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum, e-version and curriculum framework resources. (unesco.org)*
- *Stanford History Education Group. Students' Civic Online Reasoning and related executive summaries. (purl.stanford.edu)*
- *Pennycook, G., Rand, D. G. Susceptibility to partisan fake news and analytic thinking. (sciencedirect.com)*
- *Orhan, A. Fake news detection on social media: predictive role of critical thinking dispositions and new media literacy. (اسپرینگر)*

- *Berger, L. M., Kerkhof, A., Mindl, F., Münster, J. Debunking "fake news" on social media: effects of fact-checking and media literacy interventions. (sciencedirect.com)*
- *Abrami, P. C., et al. Instructional interventions affecting critical thinking skills and dispositions: meta-analysis summary resources. (eric.ed.gov)*
- *Paul–Elder Critical Thinking framework overviews and guides. (University of Louisville)*